

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

УДК 316.256

ІНСТИТУЦІЙНІ ІНКУБУСИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬСТВ

С. О. Макеєв

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, 01021, Україна,
serg-makeev@yandex.ru*

Концептуалізовано явище патогенної інституційної структури, характерної для тоталітарних та посттоталітарних суспільств. Розглянуто особливості успадкованих від радянського суспільства та новопосталих патогенних інституційних структур українського суспільства.

Ключові слова: соціальні інститути, інституційна еволюція, інституційний інкубус.

Доцільно почати с ключового слова, яке винесене у заголовок статті. А після цього послідовно розглянути три сюжети: що таке інституційні інкубуси, як вони пов'язані з еволюцією суспільств та, насамкінець, яке відношення це все має до України. У латинській мові слово *incubo* є *дієсловом*, з *сімома* значеннями: “я лежу в чи на на”, “я сиджу”, “я залишаюся вірним, я дотримуюсь, я проживаю”, “образно – я висиджую”, “образно – я обтяжую”, “я впорядковую, залагоджую”, “я є притаманний, я належу до”. В англійській мові *incubus* – іменник і є синонімом до слова *incubo*, яке має три значення: “той, хто лежить на чомусь”, “дух, який охороняє приховані скарби” і, нарешті, “демон”, найчастіше зловісний – всілякі інкуби та суккуби. Російські та українські тлумачні словники містять лише один відповідник зі збереженим коренем – інкубатор – апарат з вирощування різної живності, а також похідні від нього. Значно багатша семантика латини та англійської зумовлює вибір. Отже, інкубус – суб'єкт, але суб'єкт активний, діючий, суб'єкт, який щось утверджує, підтримує, впорядковує. Таким чином маємо доволі складну за змістом “суміш”, яку треба утримувати в полі зору соціологічної уяви, зберігаючи кожен гран сенсу, який одного разу несподівано може знадобитися. Етимологія, бестіарій, демонологія, тваринницький індустріалізм, а також теорія інституційної структурації – все є матеріалом для роботи інтуїції, припущень, інтерпретацій.

Деякі фізики і біологи самовпевнено вважають, що науки поділяються на природні та протиприродні, зараховуючи до останньої категорії ледь не всі соціогуманітарні науки. Проте, здається, вони навіть не здогадуються, у чому саме вони праві. Природі

зі всіма її могутніми стихіями не можна приписати злих намірів, але люди не такі: від людської непоміркованості, як говорив Герберт Спенсер, як і від атмосферних негараздів, ліків немає. І тому правила суспільного співіснування є настільки небездоганними, що кращої назви ніж “протиприродні” для них годі й знайти. Веберівські ідеальні типи – це те, на що обставини, процеси і структури могли б бути подібними, але зазвичай, чи майже завжди, подібними не бувають.

Соціологія, як відомо, починається з розгорнутої оповіді про еволюцію суспільств, фактично, про еволюцію інститутів. Услід за Дюркгеймом варто вважати, що соціологія є наукою про інститути, а не наукою про суспільство загалом. Інакше кажучи, про масові способи відчувати, розуміти, пояснювати, обґрунтовувати і діяти, які історично склалися у спільнотах індивідів: “Самогубство” Дюркгейма, “Есе про дар” Марселя Мосса виключно про це.

Однак в такій багатоманітності чітко виділяються інституційні універсалії. Йдеться про генералізовані способи ієрархізації та координації спільного життя людей: держава, церква, сім’я, економіка, власність, політика, право, наука, освіта. Як пояснює у виключно пропедевтичних цілях будь-який навчальний посібник, вони виконують важливі функції, виступаючи способами вирішення життєво важливих проблем. А у найкращих посібниках додають, що якщо інститути і діють, то виключно за посередництвом людей – добровільних чи корисливих носіїв писаних і неформальних правил, норм, прав і обов’язків, а останні в сукупності є нічим іншим як організаціями. Атрибути та акциденції інституту неправомірно приписувати людям, але люди часто діють так ніби це їхні власні атрибути та акциденції.

Інституційні інкубуси. В другій половині XIX століття, в колах суспільствознавців, які тільки-но почали утворюватися, про походження сім’ї, приватної власності та держави дискутували безстрашно і цілком серйозно. Там, на початкових етапах становлення цивілізації, у загадковому і привабливому мороці століть постулювалося існування певних поєднань інститутів, недиференційованих станів, які лише поступово розпадалися й незалежнювалися. Так, писана історія надає приклади нерозділеності влади світської і влади релігійної, а в середні віки і протистояння між ними, конкуренцію за домінування. Церква як соціальний інститут регулює економічну поведінку (фактично церква включає в себе економіку і намагається монополізувати власність) і виступає джерелом права, присвоює функції правозастосування, даючи приписи, забороняючи, переслідуючи і караючи.

В епоху Модерну метаморфози суспільства здебільшого полягають у тому як автономізуються інститути та змінюється їхній “формат”. У XIX і першій половині XX століть Англія, США, Франція поступово конституують взірці того, що ми і сьогодні схильні називати “конституційною демократією” – співіснування відносно суверенних інститутів і наявність легітимних засобів контролю за дотриманням такого порядку. В Західній і Північній Європі, в Північній Америці реалізований I-й тип еволюції суспільств – тип, який передбачає координовану взаємодію емансипованих інститутів. І ця їхня не безумовна і, звісно, не повна окремішність функціонування хоч і попереджує остаточне настання соціальної ентропії, але й не блокує її періодичні появи на поверхні соціального чи то у вигляді звичайного господарського безладу (економічних

криз, які періодично повторюються), чи то в подібні дюркгеймівської аномії (корупція, деморалізованість).

Між тим, ХХ століття виявило і зразки тоталітаризму. Для нас найближчим є випадок СРСР і у наведених нижче констатаціях саме він і мається на увазі. В такому тоталітарному соціумі формується “масивний” інституційний інкубус, який включає державу (владу), економіку і право (суд) і поширює свій пригнічуючий вплив на інші основні соціальні інститути. Він стає джерелом негативних ефектів для соціального цілого, продуцентом неблагополуччя і загроз для індивідів та спільнот. Так відбувається тому, що три інститути “зліпаються” в певну нерозділеність, в згусток, утворюючи потовщення, певний фокус тяжіння в інституційній сфері, яка мала б бути дисперсною. Самі вони при цьому деформуються і обмежують один одного як у можливостях нормально діяти, так і трансформуватися відповідно до ритмів, які відповідають поміркованому чи гіперболічному зросту очікувань і сподівань людей.

Інкубуси можуть бути виявлені через функції та “ефекти” їхньої діяльності, які більш чи менш чітко виявляються у зворотній часовій перспективі. Коротко перерахуємо їх. Найпершою функцією інкубуса є збереження влади угрупованнями, які її досягли. За тридцятиліття після 1917 року репресивні організації, які безпрецедентно розрослися, фізично винищили десятки мільйонів “ворогів народу”, тобто ні в чому не винних громадян. Впродовж наступного тридцятиліття переслідування дисидентів – розумово й емоційно невірноважених людей, як їх представляв офіціоз, які страждають на очевидні душевні розлади – репресивна діяльність інкубуса стала значно вибірковішою – рахунок жертв йде лише на десятки тисяч. Тоталітарний інкубус еволюціонує в авторитарний: віднині він не зазіхає на життя всіх людей, але за природою своєю він все ще доцентровий, плекає усупільнену власність. Обидва різновиди інкубуса просякнуті страхом, інфікують ним інституційне середовище, випромінюють його у повсякденне життя. Страх тут основа невимушеної агресії проти власних громадян, рівно ж як і безсилля у соціальній творчості. Жести, дія, риторика зазвичай забороняючого чи руйнівного характеру, які надходять від інкубуса, що охороняє владу, наповнені часом прихованою, а часом такою, що виривається назовні ненавистю.

Статус права і суду в інкубусі умовний і декоративний. У багатьох галузях права (адміністративному, наприклад) просто немає ніякої необхідності. Конституції 1936 і 1977 років існували самі по собі та були формально солідним документом, але насправді таким, що нікого і ні до чого не зобов’язує: права і свободи декларуються, але практично не дотримуються. І суд нібито присутній як окрема інстанція, але він не самостійний і підлеглий принципам партійного керівництва. Економіка вкрай неефективна, марнотратна, закрита для інновацій. В СРСР підприємництво було викоринене і, меншою мірою, загнане в глибоке підпілля. Проте наявність підприємництва в економічному просторі розвинутого соціалізму підтверджується існуванням серед слідчо-розшукових структур держави такого органу як ВБРСВ (Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності). Інакше кажучи, інкубус продукує ще й тіньову економіку.

Отже, соціуми відрізняються за інституційним ландшафтом. В одних основні інститути є великою мірою автономними, орієнтованими, не імперативно ясна річ, на координацію дій і на функціональну відповідність. Інші ландшафти не такі, оскільки

деякі інститути об'єднуються в ригідні n-елементні асиметричні констеляції, з доцентровими налаштуваннями, а відтак з ефектами, які є анахронічними за структурою і такими що генеруються емерджентно. Так реалізується II-й тип еволюції суспільств – з реплікацією інституційних інкубусів, які продукують страх і недовіру в суспільстві, хаос і неорганізованість в економіці, практики безправності на всіх рівнях соціальної ієрархії.

Випадок України. Двадцять років тому трансформований у пізньому соціалізмі інкубус був успадкований Україною. За час, що минув відтоді він модифікувався, але не зник. Однак порівнювати новонабуте й староуспадковане не станемо та й складна це справа. Між тим про життєдайність інкубуса свідчить боротьба за владу, неефективна економіка, серйозні проблеми з правом і судом. Ось кілька ілюстрацій на підтвердження цієї тези.

До 22 грудня 1999 року в незалежній Україні змінилося 9 урядів – тобто кожен уряд діяв близько року. В перше десятиліття 2000-х ситуація не особливо змінилася: ще 8 урядів. Зараз 17-й за рахунком уряд за два десятиліття. Немає сенсу ставити питання про конструктивність роботи виконавчої влади: рік припадає на конвертацію влади в матеріальні й фінансові активи. Кабінети міністрів, які після 1992 року щорічно кадрово оновлювалися на половину, а, насправді, різні політичні угруповання, отримували шанс прийняти участь у зіткненні за роздержавлювані шматки власності. Доступ до участі відбувався за єдиної умови – не зазіхати на найвищу владу.

Шостий прем'єр-міністр Євген Марчук був звільнений з посади президентом за те, що працював на власний імідж, тобто нагромаджував символічний ресурс. Сьомий глава кабінету Павло Лазаренко, не зважаючи на принципи і особи розпорядився національним майном у спосіб вилучення з нього і присвоєння собі впродовж наданого йому року, також усунений з посади, а уже будучи народним депутатом і зібравши навколо себе відомо з якою метою одностумців змушений тікати з країни в 1999 році, а пізніше визнаний винним у вчиненні адміністративних правопорушень у США і випущений з в'язниці в 2011 році, хоча все ще підозрюється у розкраданні державних 200 мільйонів доларів. Юлію Тимошенко заарештовували на початку минулого десятиліття, а впродовж останнього року регулярно викликають у Генеральну прокуратуру у зв'язку із відкритою з приводу її дій на посаді прем'єр-міністра кримінальною справою і певний час утримується у слідчому ізоляторі. Тобто мстивість і підозри до всього – ось іманентні риси інкубуса, а 2005–2011 роки підтвердили це, переконуючи, що справа не в особистостях, а в інституційних принципах: обов'язково має бути ворог. Згадаємо етимологію та демонологію: інституційний інкубус-демон завжди на поготові – він охороняє владу як скарб, який сам собі довірив.

Становлення великого, середнього і малого бізнесу відбувається за супроводу заплутаних інтриг, маневрів та ігор з владами різних рівнів. Влада значно більшою мірою, аніж право, є гарантом збереження і процвітання бізнесу. Судові рішення набувають товарну форму. За п'ять років з часів проголошення незалежності і до прийняття Конституції (червень 1996 року) і введення гривні (вересень 1996 року) правила взаємодії влади і бізнесу сформувалися й утвердилися. За рідкісним виключенням все стає товаром, у всього з'являється ціна, включно з “безкоштовними послугами”, про-

голошеними Основним законом. За умов, коли різноманітні ресурси й активи стають об'єктом нестримних зазіхань, а поєднання політичних і економічних майданчиків (чи сцен) забезпечує привілеї та віщує переваги, “незацікавлена дія” чи дія “доцільна з державницької точки зору”, спрямовані на дотримання певного “загального блага”, стає справою непрактичних суспільствознавців для споживання на конференціях і “круглих столах”.

Оскільки правила хоча б частково встановлені, а негласні конвенції укладені, економіка починає повільно і невпевнено підніматися наприкінці 90-х років. Настільки повільно, що в 2010 кризовому році ВВП України склав 63% від ВВП 1990 року [1]. Щось подібне спостерігається лише в Грузії та Молдавії, але ж там не один рік тривала війна. Країни східної і центральної Європи досягли ВВП 1990 року до середини 1990-х років (у Польщі в 2010 році він подвоївся), а країни Балтії до середини 2000-х років. Очевидно, час у нас протікає повільніше; фізики знають, що таке буває поблизу масивних об'єктів, таких як “чорні діри”.

Зношеність основних фондів становила 40% у 2000 році і 60% десять років по тому. Гігантська тінь, яка не має аналогів у європейських децентралізованих економіках, приховує за різними оцінками від 30% до 50% усієї господарської діяльності. Таким чином в колізію з господарчо-правовими настановами входить чи не половина економічно активного населення – і це скоріше занижена ніж завищена оцінка. Звідси випливає три висновки: а) ця господарська система є нечутливою до зовнішніх впливів, тобто виконавча влада лише деякою мірою керує нею; б) держава в особі статистичних органів бачить соціально-економічні процеси лише наполовину, через суттєво спотворену “оптику” (інкубус “бачить” лише політику), а тому нездатна реально оцінювати ситуацію; в) ця форма і спосіб господарювання несприйнятливі до інновацій та такі, що використовують засоби виробництва до їхнього повного виснаження.

Українська економіка, головню приватизована і пов'язана злякисними вузами з владою, постійно стривожена черговими і позачерговими виборами чи, толерантніше кажучи, є вкрай чутливою до політичної кон'юнктури. В 2004 році зростання ВВП становило 112%, а в 2005 лише 103% – і це слід прямо пов'язано з побоюваннями бізнесу щодо того, що негласні конвенції будуть переглянуті після приходу до влади угруповання під помаранчевими прапорами. Побоювання виявилися марними. Після цього 102% ВВП було тільки в кризовому 2008 році. І цього ж року у 26 разів (до 6196,6 мільйонів доларів) зросли українські інвестиції в економіку інших країн та продовжували несуттєво зростати впродовж наступних років. Більша частина цих коштів (93%) у 2010 році були спрямовані на Кіпр. Найімовірніше – це реакція на світову фінансову кризу, але і на непередбачуваність реакції на кризу з боку держави. Три роки поспіль спостерігаємо феномен “човникових інвестицій”: майже однакові суми (7 – 9 мільярдів доларів) перераховуються на Кіпр і повертаються в Україну, щоби потім знову маршрутом з українських варяг переправитися на грецьку, чи, хтозна, турецьку частину вподобаного острова.

В інкубусі, це визначено його природою, право і суд лише жалюгідно животіють. Тезу про незалежність суду спростовує занадто багато фактів, а рішення судів у багатьох випадках викликають таке обурення, що громадянам доводиться шукати судового

захисту поза межами батьківщини – Україна входить у першу п'ятірку країн за кількістю звернень громадян в Європейський суд з прав людини. Цікаву роботу здійснив би той, хто склав би перелік порушень статей Конституції органами і представниками влади за 15 років після її ухвалення. Така робота була б довготривалою, адже тих, хто полюбляє, бажає і кому вдається її порушувати надто багато.

У моніторингу Інституту соціології НАН України є розділ “Суспільна мораль, конфлікти, довіра”. У цьому розділі із використанням низки запитань з'ясовується сприйняття респондентами життєвих обставин, у яких вони перебувають. Починаючи з 1992 року і до сьогодні три четверті опитаних визнають, що все навколо є невизначеним і нестійким – немає на що покластися і чому довіряти. Навколишній світ не визнається своїм і близьким – так ніби він збожеволів і з нього зникла передбачуваність – стало незрозуміло, як вибудовувати відносини з ним. Перед нами масове визнання безладу, патологічного розходження між очікуваннями людей і дійсним станом справ, розходження яке поглиблюється впродовж останніх двадцяти років.

Відголос тоталітарного інкубуса, який породжує чи лише підтримує хаос, є за спадковістю хижим, а тому без жертв не минулося. Жорстоке вбивство політичного журналіста Георгія Гонгадзе, сплановане високими посадовими особами і здійснене їхніми підлеглими, не має прецедентів у всій постсоціалістичній ойкумені. В Заяві Президента України (Л. Кучма), Голови Верховної Ради (І. Плющ) і прем'єр-міністра (В. Ющенко) від 13 лютого 2001 року акції протесту в Києві були названі “українським різновидом націонал-соціалізму”, а мирним громадянами пропонувалося згадати “як починався фашизм”, тобто злякатися і підтримати владу, як злякалась і підбавдорила себе такою заявою сама влада. Зрештою, побоюватися не того і не тих кого слід – так само характерно для інкубуса. Після прийняття Акту про незалежність населення України скоротилося на 5 мільйонів осіб, а середня тривалість життя зменшилася на три роки впродовж 90-х років і в наступні десятиліття не зростала.

* * *

У 80-х роках минулого століття Вільям Мак-Ніл і Чарльз Тіллі, опираючись на великий історичний матеріал, показали як сучасні національні держави (влада) виникали з війн за незалежність і як капіталізм сприяв їхньому посиленню. Двадцятилітні війни за владу і національну власність в Україні породили інституційний інкубус, про анігіляцію якого можна буде говорити лише тоді, коли єдиний товар, який в Україні оцінюється не за вартістю – робоча сила – стануть продавати за світовими чи, хоча б, центральноевропейськими цінами.

Цей час прихований за неблизьким горизонтом майбутнього і не видно героя, який розрубав би інституційний вузол, який генерує соціальну ентропію – поєднання держави (влади), економіки (бізнесу) та права (суду). Але є й більш оптимістична опція: до вітчизняного інституційного інкубуса можна звикнути, “притертися” і навіть, з часом, трохи переймаючись через відсутність обнадійливої альтернативи, підтримати на виборах політичні сили, навчені вміло давати собі раду з інкубусом. На територіях на північ від України так сталося уже давно, а тепер така перспектива відкривається і у нас.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Модернізація України – наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс] / Київ, 2011. – 416 с. – Режим доступу до тексту: www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf

INSTITUTIONAL INCUBUSES AND SOCIETAL EVOLUTION

S. Makeev

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str. 12, Kyiv, 01021, Ukraine,
serg-makeev@yandex.ru*

The phenomenon of pathogenouos institutional structures common for totalitarian and posttotalitarian societies is conceptualized. The specific features of inherited and new institutional structures of Ukrainian society are analyzed.

Key words: social institutions, institutional evolution, institutional incubus.

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИНКУБУСЫ
И ЭВОЛЮЦИЯ ОБЩЕСТВ**

С. А. Макеев

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, 01021, Украина,
serg-makeev@yandex.ru*

Концептуализируется явление патогенной институциональной структуры, характерной для тоталитарных и посттоталитарных обществ. Рассматриваются особенности унаследованных и новых патогенных институциональных структур украинского общества.

Ключевые слова: социальные институты, институциональная эволюция, институциональный инкубус.

*Стаття надійшла до редколегії 19.06.2011
Прийнята до друку 11.07.2011*